

Вячеслав Корнієнко

ОДЕСЬКЕ ТОВАРИСТВО ІСТОРІЇ ТА СТАРОЖИТНОСТЕЙ У ЛИСТАХ МИКОЛИ МУРЗАКЕВИЧА ДО АРХІМАНДРИТА АНТОНІНА (1878–1879 рр.)

В історії Одеського товариства історії та старожитностей період віце-президенства Миколи Мурзакевича (1873–1883)¹ став справжньою віхою піднесення активності цієї наукової організації. Микола Никифорович прагнув залучити до наукової співпраці у дослідженні старожитностей Південної України максимально широкі кола вчених², а також створити сприятливі умови для їх дослідницької діяльності. Саме він, як можемо бачити з попередньої статті, посприяв налагодженню контактів Никодима Кондакова з архімандритом Антоніном (Капустиним), тож ця стаття покликана бути своєрідним продовженням попередньої. Адже саме в цей час Мурзакевич після тривалої трирічної перерви відновлює епістолярні контакти з о. Антоніном, згадуючи в листах діяльність Одеського товариства в цей час. Контекст листування вказує не стільки на ділові, скільки на дружні стосунки між обома вченими.

У листах Мурзакевич порушує різноманітні питання, насамперед, налагодження обміну літературою: до Пірею (Греція), у якому тимчасово перебував о. Антонін, була відправлена низка нових видань Одеського товариства, а також робилися спроби організувати пересилку книг єпископа Порфирія (Успенського) з історії Афона, що вийшли друком у Києві. Навзаєм Мурзакевич просив посприяти у налагодженні книгообміну з Афіньським археологічним товариством. Складно сказати, чи вдалося налагодити такий книгообмін, однак достеменно відомо, що о. Антонін передав товариству колекцію монет³ та афіньських орнаментів, з яких були зняті копії, оскільки оригінали о. Антонін просив пердати до Києва, вочевидь, для Церковно-історичного музею при Київській духовній академії; про отримання цього дарунку також сповіщається у листах. Окрім

¹ Див.: *Н.Н. Мурзакевич [некролог]*, ЖМНП 230 (1883) 81–89.

² В.М. Хмарський, *Володимир Антонович і Одеське товариство історії та старожитностей: три нові штрихи*, Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна XVIII–XIX ст. 5 (2000) 252.

³ Першу пожертву колекції монет від о. Антоніна Музей товариства отримав у 1875 р.: Н.Н. Лисовой, Р.Б. Бутова, *Архимандрит Антонин и его дневник*, Архимандрит Антонин (Капустин). Дневник. Год 1881 / Изд. подг. Н.Н. Лисовой, Р.Б. Бутова; отв. ред. Я.Н. Щапов, Москва 2011, с. 348, 360, прим. 62.

того, Мурзакевич повідомляв о. Антоніна про негаразди Товариства, пов'язані з крадіжкою у Музеї колекції монет⁴, про проблеми зі збереженням реставрованої церкви в Піцунді, про ситуацію з розкопками в Херсонесі. З унікальних відомостей, що містяться у цих листах, слід назвати тексти двох написів-графіті 819 р. на колонах церкви св. Йоанна Предтечі в Керчі.

Отже, публікація цих документів дозволяє розширити уявлення щодо діяльності Одеського товариства історії та старожитностей у 1878–1879 рр., уточнити деякі моменти біографії М. Мурзакевича та о. Антоніна (Капустіна), а також більш наочно уявити історичний контекст одеського оточення Н. Кондакова як дійсного члена Товариства історії та старожитностей⁵.

* * *

Листи Миколи Мурзакевича до архімандрита Антоніна (Капустіна) зберігаються у фонді Канцелярії обер-прокурора Священного Синоду (1721–1917) – Колекції архівних документів 1677–1901 рр. (ф. XIII) Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. Друкуються мовою оригіналу сучасним правописом.

1. *Н. Мурзакевич – о. Антоніну, Одеса – Пірей, 6 березня 1878 р.*⁶

Одесса, 6 марта, 1878.

Ваше Высокопреподобие,

Достопочтенный отец архимандрит Антонин.

Несказанно меня обрадовал Т.П. Юзефович⁷, прибывший на короткое время, о пребывании Вашем в Афинах⁸.

Три года минуло и я, не зная о Вашем нахождении, по случаю восточных замешательств, не посылал Вам ни Записок⁹ IX и X^й томы, ни

⁴ Про цю крадіжку повідомлялось у “Записках” Товариства: *Летопись общества с 14-го ноября 1877 года по 14-го ноября 1879 года*, ЗООИД 11 (1879) 438–439.

⁵ Н. Кондаков став членом товариства 12 вересня 1875 р.: *Летопись общества с 14-го ноября 1874 года по 14-го ноября 1877 года*, ЗООИД 10 (1877) 367.

⁶ Зверху у правому куті червоним чорнилом виконано напис “Пірей, 16 марта 1878”.

⁷ Юзефович, Трофим Павлович – дипломат, російський консул в Афінах (1876–1877). Дійсний член Одеського товариства історії та старожитностей з 27 вересня 1874 р.: *Летопись Общества с 14-го ноября 1871 по 14 ноября 1874 года*, ЗООИД 9 (1875) 364.

⁸ У зв'язку з російсько-турецькою війною 1877–1878 рр. архімандрит Антонін змушений був покинути Єрусалим та евакуюватись до Греції.

⁹ Періодик Одеського товариства історії та старожитностей, виходив у 1844–1919 рр.; за цей період вийшло 33 томи “Записок”. IX том надруковано у 1875 р., X – у 1877 р.

годинних Отчетов Общества¹⁰. Тепер, через консульство препровождаю Notice¹¹ и Отчет. Записки явятся несколько позже.

Представляю себе Ваше положение в Иерусалиме¹². Это истинно “пещь огненная”, разжигаемая вопросом “рыжих торговцев Альбиона”¹³.

Из трудов С[анкт]-П[етер]б[ургского] археологического общества¹⁴ усматриваю, что издан труд Ваш, касающийся Афинских надписей¹⁵. Весьма желателен вклад Ваш в библиотеку Одесского Общества.

Епископ Порфирий¹⁶ доставил Обществу свой многотомный труд об Афоне¹⁷. Известен ли Вашему Высокопреподобию. После вырывателя листов из Афонских рукописей, покойного профессора Григоровича¹⁸, и

¹⁰ Періодик Одеського товариства історії та старожитностей, виходив друком у 1842–1913 рр.; за цей період вийшло 65 “Звітів”.

¹¹ Мовиться про видання Одеського товариства історії та старожитностей: Ph. Bruun, *Notice sur la Société Odesoise d'Histoire et d'Antiquités et ses mémoires*, Odessa 1875. Брун, Филип Карлович (1804–1880), історик, викладач Рішельєвського ліцею, згодом – Новоросійського університету, дійсний член Одеського товариства історії та старожитностей з 5 листопада 1840 р.: *Летопись Общества*, ЗООИД 1 (1844) 568.

¹² Архімандрит Антонін (Капустін) очолював Російську духовну місію у Єрусалимі у 1865–1894 рр.

¹³ Вочевидь, мовиться про східну політику Ізраїлі, Бенджаміна (1804–1881) – прем’єр-міністра Великобританії (1868, 1874–1880), спрямовану на послаблення тиску Російської імперії на Османську з одночасним посиленням позицій Британії у близькосхідному регіоні. М. Мурзакевичем підкреслюється філософізм урядовців Великобританії, у тому числі й Дізраелі, щодо сприяння переселенню євреїв до Палестини; докл. див.: G. Himmelfarb, *The People of the Book: Philosemitism in England, from Cromwell to Churchill*, New York; London 2011.

¹⁴ Імператорське Руське археологічне товариство (1846–1924) – наукове товариство, метою якого було дослідження старожитностей, проведення розкопок, видавнича діяльність. 1924 р. увійшло до складу Академії історії матеріальної культури.

¹⁵ Мовиться про працю: Архімандрит Антонин, *О древних христианских надписях в Афинах*, Санкт-Петербург 1874.

¹⁶ Епископ Порфирій (Успенський) (1804–1885) – сходознавець, візантолог, археолог, дійсний член Одеського товариства історії та старожитностей з квітня 1839 р.: *Летопись Общества*, ЗООИД I (1844) 568. Про нього докладніше див.: Л.А. Герд, *Еп. Порфирий Успенский: из эпистолярного наследия*, Архивы русских византистов в Санкт-Петербурге / под. ред. И.П. Медведова, Санкт-Петербург 1995, с. 8–21.

¹⁷ Мовиться про видання: Епископ Порфирий Успенский, *Афон. История Афона*: В 3 ч., Ч. 1: Афон языческий, Киев 1877, 228 с.; Епископ Порфирий Успенский, *Афон. История Афона*: В 3 ч., Ч. 2: Афон христианский, мирский, Киев 1877, 179 с.; Епископ Порфирий Успенский, *Афон. История Афона*: В 3 ч., Ч. 3. Афон монашеский, Отд-ние 1, Киев 1877, 383 с.

¹⁸ Григорович, Віктор Іванович (1815–1876) – історик, філолог, член-кореспондент Петербурзької академії наук (1851), викладач Новоросійського університету (з 1865), дійсний член Одеського товариства історії та старожитностей від 17 січня 1867 р.: *Летопись общества с 14-го ноября 1866 по 14-е ноября 1868 года*, ЗООИД 7 (1868) 227. Про пристрасть Григоровича (та інших російських “науковців”) щодо викрадення окремих сторінок цінних стародавніх рукописів див.: А.А. Дмитриевский, *Наши коллекционеры рукописей и старопечатных книг преемвор В.И. Григорович, епископ Порфирий (Успенский) и архимандрит Антонин (Капустин)*, *Byzantinorussica* 1 (1994) 165–197.

сей писатель обвиняется в том же. На что я имею точный документ. Куда денется Харафейный клад?

Приступаем к изданию XI^{го} тома Записок¹⁹. Много обяжите присылкою какого-либо Вашего труда. Афины в руинах своих дадут нам что-либо новое. Не получая изданий Афинского Общества²⁰, мы не знаем его трудов²¹; а желателен был взаимный обмен. Не поспособствует ли нам Ваше (временное?) пребывание.

Не на ризах почиваем и мы, одесситы. С нетерпением считаем дни, когда кончится тяжкая война²².

Хлопотал о восстановлении древнейшей церкви²³ на восточном берегу Черного моря (в Пицунде²⁴), успел подвинуть дело, но турки вновь ее повредили. А памятник времен Юстиниана I²⁵.

В Обществе мы имеем нового Президента – князя Семена Михайловича Воронцова²⁶. 75-летний граф Строганов²⁷, после 21-летнего исполнения должности, отказался. Если сын похож на доблестного отца²⁸, то Общество подвинется.

¹⁹ XI том “Записок Одеського товариства історії та старожитностей” надрукований у 1879 р.

²⁰ Афіньське археологічне товариство (засновано 1837 р., діє посьогодні) – наукове товариство, створене з метою вивчення та збереження пам’яток старожитностей Греції.

²¹ Друковані органи Афіньського археологічного товариства: “Протоколи археологічного товариства”, “Археологічна газета”.

²² Мовиться про Російсько-Турецьку війну 1877–1878 рр.

²³ Докладніше історія відновлення Піцундського храму викладена у: Н. Мурзакевич, *Древнейший Пицундский православный храм на восточном берегу Черного моря*, ЗООИД X (1877) 424–426. Нині це відомий у археологічній номенклатурі Піцундський храм № 7, результати його сучасних досліджень див.: Л.Г. Хрушкова, *Раннехристиянские памятники Восточного Причерноморья (VI–VII века)*, Москва 2002, с. 104–110.

²⁴ Піцунда – стародавнє грецьке місто Пітіунт, середньовічне грузино-абхазьке Бічвінта. Нині – місто у Гагрському районі Автономної республіки Абхазії Грузії.

²⁵ Юстиніан I (483–565) – візантійський імператор (527–565).

²⁶ Воронцов, Семен Михайлович (1823–1882) – князь, генерал від інфантерії (1878), Одеський міський голова (1865–1870). Почесний член Одеського товариства історії та старожитностей з 29 листопада 1856 р., президент – з 24 листопада 1879 р.: *Летопись общества с 14 ноября 1877 по 14 ноября 1879 года*, ЗООИД 11 (1879) 438.

²⁷ Строганов, Олександр Григорович (1795–1891) – граф, генерал-ад’ютант (1834), генерал від артилерії (1856), голова Міністерства внутрішніх справ (1839–1841), Чернігівський, Полтавський та Харківський генерал-губернатор (1836–1839), Новоросійський та Бесарабський генерал-губернатор (1855–1862). Президент Одеського товариства історії та старожитностей від 14 липня 1856 р. по 23 листопада 1877 р.: *Летопись общества с 14 ноября 1877...*, с. 438.

²⁸ Воронцов, Михайло Семенович (1782–1856) – князь, генерал-фельдмаршал (1856), почесний член імператорської Академії наук (1826), Новоросійський та Бесарабський генерал-губернатор (1823–1844), намісник на Кавказі (1844–1854).

За сим, поручив себя Вашей благосклонности, с нелицемерным уважением и преданностью имею честь быть Вашего Высокопреподобия усерднейшим слугою

Н. Мурзакевич.

IP ЦНБУВ, ф. XIII, од. зб. 1599, арк. 1–2зв., автограф.

2. Н. Мурзакевич – о. Антоніну, Одеса – Пірей, 31 березня 1878 р.²⁹

Одесса. 31 марта 1878.

Достопочтенный отец архимандрит Антонин.

Полученные мною вчера дорогие и любезные Ваши строки (из Пирея 22 м[арта]) несказанно меня обрадовали тем, что Вы здравствуете и трудитесь на пользу науки. – Дорог дар Ваш музею Общества, но еще дороже Ваши строки мне.

Много времени минуло после свидания, второго, в Константинополе. О многом лично желалось переговорить, но обстоятельства каждый год намерение устранили. То моя тяжкая болезнь (1874 г.), то обязанности звания уклоняли меня не на Восток, как желалось, но в противную сторону. На Кавказе хлопотал о восстановлении храма времен Юстиниана I, в Пицунде (выше Сухум-кале³⁰), надоедливостью достиг, но для того, чтобы его изменники абхазы совокупно с турками вновь разорили, и московскую пугливую братию, quasi миссионеров, вынудили куда-то укрыться. – Музей Общества, по случаю войны, во второй раз пришлось монеты и драгоценности вновь ссыпать и вывозить за город. И вот мои планы дальнего плавания не исполнились. – Сижусь у моря и жду “мирной” погоды!

Подобно Вашим “Афинским” надписям есть у нас в Керчи относящаяся к 6327/819 году³¹. Кажется церковные колонны всюду служили альбомами мертвых. За дар Ваш и за монеты Общество особенно Вам признательно, тем более, что ими дополняется коллекция музейная.

²⁹ Зверху у правому куті червоним чорнилом виконано напис “Пірей, 10 апр[еля] 1878”.

³⁰ Стародавнє місто, засноване у VI ст. до н.е. як грецький поліс Діоскуріада, пізніше – римська фортеця Севастополіс, згодом середньовічне грузино-абхазьке Сухум-кале, нині – Сухум, адміністративний центр Автономної республіки Абхазії Грузії.

³¹ “Здесь лежит раба Божия Елена монахиня. Скончалась мѣа мая, 11, дня четвертого в первом часу. Скончался раб Божий Тамган, месяца мая 13го, в день пятничный, в 6 часе. По Адаме лета 6327”. Примітка виконана самим М. Мурзакевичем, оформлена у вигляді посилання “х” та відділена від тексту листа горизонтальною лінією. Публікацію згаданих М. Мурзакевичем написів мені відшукати не вдалося. Відсутні вони у зводі В. Латишева: В.В. Латышев, *Сборник греческих надписей христианских времен из Южной России*, Санкт-Петербург 1896, с. 93–95.

Отчет Общества Вам переслан через Одесского греческого консула³²; Notice, Восточные монеты г[осподина] Блау³³ и X^й том Записок посылается – Вам через Русскую миссию³⁴ в Пирей. – Чтобы скорее “Описание Афона” о. Порфирия – перемещенного в Московск[ую] Синодальную контору³⁵ членом, – Вам доставили³⁶, я сейчас пишу в Киев к Фил. Ал. Терновскому³⁷.

Сетуєте на ослабление глаз. Менее употребляйте увеличительное стекло, и чаще смотрите в даль, и море. Такова моя система! Никогда не употреблял стекол и пишу, и разбираю монеты без увеличительного стекла. Занимаюсь при свете одной стеариновой свечи. – Как дальновидны и верны слова Нестора Летописца³⁸: “Греки суть льстивы и до дне сего”³⁹. Настоящие обстоятельства истину подтверждают.

Достиг ли IX^й том Записок до Ваших рук? – Будь нет, по требованию не умедлю представить.

Из труда г[осподина] Блау (германского консула в Одессе) изволите усмотреть и Ваше усердное приношение Музею. Продолжайте в этом роде. Наука сим обогатится: ex Oriente lux⁴⁰!

С предстоящим праздником светлого Воскресения поздравляю с пожеланием Вам благоденствия и прочного здоровья; сего от искреннего сердца уповаем от Господа.

Ваш преданный слуга

Н. Мурзакевич.

P.S. Едва ли скоро вернетесь в дом. Так представляется.

ІР ЦНБУВ, ф. XIII, од. зб. 1600, арк. 1–2зв., автограф.

³² Вучина, Іван Георгійович (бл. 1833–1902) – купец, меценат, генеральний грецький консул в Одесі. Щиро дякую за це повідомлення п. Олегу Йосиповичу Губарю.

³³ Мовиться про видання: O. Blau, *Die orientalischen Münzen des Museum der Kaiserlichen historischen-archeologischen Gesellschaft zu Odessa*, Odessa 1876. Блау, Ернст Отто Герман (1828–1879) – орієнталіст, німецький генеральний консул в Одесі (з 1872 р.), дійсний член Одеського товариства історії та старожитностей від 14 листопада 1873 р.: *Летопись Общества с 14 ноября 1871...*, с. 363.

³⁴ Мовиться про дипломатичне представництво Російської імперії у Греції, що з 1828 р. перебувало у Навплії, а з 1834 р. переведене до Афін.

³⁵ Складаю вишого церковно-державного органу управління Російською церквою – Святейшого Правительного Синоду, до відома якого входило керівництво Успенським собором, Московськими ставропігійними монастирями, синодальним будинком, церквою Дванадцяти апостолів, синодальною ризницею та бібліотекою.

³⁶ Слова “Вам доставили” написані над рядком.

³⁷ Терновський, Пилип Олексійович (1838–1884) – історик, професор Київської духовної академії.

³⁸ Нестор Літописець (бл. 1056–1114), прп., давньоруський літописець та агіограф, монах Кисво-Печерського монастиря.

³⁹ Фраза з “Повісті минулих літ”, з літописної статті 6479 (971) р.

⁴⁰ “Зі Сходу світло” (лат.). Парафраз з Євангелія про народження Ісуса Христа (Мт. 2: 1).

3. *Н. Мурзакевич – о. Антоніну, Одеса – Єрусалим, 8 травня 1879 р.*⁴¹

Ваше Высокопреподобие,
Достопочтенный архимандрит Антонин.

Благодарушие Ваше и любовь к Обществу ознаменовалось Вашим щедрым приношением золотых, серебряных монет и замечательным собранием христианских афинских орнаментов. Все это благовременно было получено, но по затруднительности сообщения, по неопределенности прочного мира, извещением было отлагаемо до времени удобного. Теперь настало спокойствие и кончились мои хлопоты по музею, и опамятовшись от постигшего горя кражею всех эллинских и восточных монет в количестве 27 золотых, 2346 серебрянных и 1515 медных⁴², начинаю послание.

Вторичная кража в Музее произошла единственно от городской Думы, сад которой неогражденный сделался притоном бродяг. Одесса преуспеваает во всем гнусном и безобразном, а приговоры присяжных умножают число злодеев. Таким оказался грабитель музея, взявший вину на одного себя, тогда как было таких трое. Найдено около 1000 медных восточных монет, о золотых и серебряных нет речи. Находка бесполезная по неимению в Одессе знатока ориенталиста; на одряхлевших с[анкт]-п[етер]б[ургских] академиком нельзя положиться.

Подражая муравью, снова собираю рассыпанную нумизматическую Храмину. Не откажите, нелицемерно уважаемый о. Антонин, протянуть и Вашу руку помощи.

С афинских слепков, для Музея, делается особая книга рисунков, для руководства; затем все будет препровождено в Киев по Вашему назначению. Жаль, что значущая часть слепков при погрузке и разгрузке повреждена. Впрочем, в Киеве для сего найдется лепщик.

Запоздавшие посылкою издания Общества при сем препровождающиеся, именно: X^й том Записок; Описание восточных монет, Блау; Отчеты за 187^{6/7} и 187^{7/8} годы; Пицундский храм⁴³, и Указатель музея⁴⁴, где хранятся усердные Ваши приношения. XI^й том начат печатанием; готово 12 листов.

⁴¹ Зверху у правому куті червоним чорнилом виконано напис “Иерусалим, 6 июня 1879 г.”

⁴² Крадіжка сталася в ніч з 13 на 14 лютого 1879 р.: *Летопись Общества с 14 ноября 1877...*, с. 439.

⁴³ Вочевидь, мовиться про відбиток статті М. Мурзакевича: Н. Мурзакевич, *Древнейший Пицундский православный храм...*

⁴⁴ Вочевидь, мовиться про видання: Н. Мурзакевич, *Краткий указатель Музея Императорского Одесского общества истории и древностей*, Одесса 1876. Зміст звернення у листі “где хранятся усердные Ваши приношения” примушує зупинитись на 5-му виданні “Краткого указателя...”, оскільки роком раніше, у 1875 р., Музей Товариства отримав у

Херсонесские раскопки, сначала плавно пошедшие⁴⁵, неожиданно остановились по неимению монаха, наблюдавшего за раскопками. В четыре года пребывания три настоятеля монастыря⁴⁶ – Евгений, Анфим и Александр да управлявший один монах. Чтобы восстановить полезное дело, на днях обратился к обер-прокурору Синода⁴⁷, упрочить начатое дело.

Г[осподину] Кондакову передал Ваш поклон.

Если злая воля человеческая понудит Вас куда-либо двинуться, то не лучше ли пристать к берегу Понто Евксинскому⁴⁸, пристанищу благодатишному – в Херсонес. Простите, за непрошенный совет!

Поручив себя благосклонному Вашему вниманию и памяти, остаюсь нелицемерно преданным усерднейшим слугою

Н. Мурзакевич.

Одесса.

8 мая 1879.

ІР ЦНБУВ, ф. XIII, од. зб. 1601, арк. 1–2зв., автограф.

дар від архімандрита Антоніна понад 350 східних монет: Н.Н. Лисовой, Р.Б. Бутова, *Указ. соч.*, с. 348, 360, прим. 62. Втім, не виключено, що Мурзакевич надіслав видання пізнішого року, позаяк станом на 1880 р. його “Краткий указатель...” вийшов восьмим виданням: *Издания Общества*, ЗООИД 13 (1883) 294.

⁴⁵ Під контролем Одеського товариства історії та старожитностей розкопки велись з 1876 по 1886 рр. Докладніше історію цього періоду вивчення Херсонеса див.: А.И. Романчук, *Исследования Херсонеса – Херсона. Раскопки. Гипотезы. Проблемы. Монография*, том 1. Античный полис, Тюмень 2008, с. 32–45.

⁴⁶ Монастир у Херсонесі веде свій початок з 1850 р. як невелика кіновія, а з 1861 р. його переводять до розряду першокласного монастиря. Офіційно ліквідований 1924 р.

⁴⁷ Відношення до обер-прокурора Синода Д. Толстого від 08.05.1879, його копія зберігається в архіві Національного заповідника “Херсонес Таврійський”: А.И. Романчук, *Указ. соч.*, с. 32, прим. 1.

⁴⁸ Старогрецька назва Чорного моря.